

PODZEMNÍ KULTURA PRIZMATEM SEPĚTÍ MOCI A IDEOLOGIE

LENKA JUNGMANNOVÁ

Ještě dnes, patnáct let po pádu režimu se ukazuje jako problematické zmapovat české neoficiální písemnictví za jednačtyřicet let komunismu především proto, že tato oblast literatury nikdy nebyla jednotná – historik Vilém Prečan například v roce 1992 uvedl, že nezávislá tvorba českých a slovenských spisovatelů je „rozsáhlejší, komplexnější a strukturovanější, než kolik zatím stačili zaznamenat literární vědci všeho druhu“⁴¹ – a provázela ji různá ideologická a mytologická zatížení, která ovlivňovala i její terminologii a determinaci. Z aktuální časové perspektivy si tedy musíme klást otázky, nakolik sama neoficiální reflexe poznamenala teoretické uchopení této vrstvy kultury a nakolik se v ní odrazila právě jistá rozpolcenost a ideologičnost „druhé“ kulturní enklávy. Demonstrujme si tuto problematiku na případu dvou, respektive tří dobových polemických pokračování, vedených na stránkách samizdatových tiskovin a exilových periodik.

Jestliže vezmeme v úvahu dusivou atmosféru 50. let, kde na nějaké publikovatelné teoretizování a zakázané literatuře nebylo možno myslet, a poté zdánlivě uvolněná 60. léta, kdy se zase většina teoretického potenciálu soustředila k formování tzv. obrodného procesu v institucionálních i literárních strukturách a kdy navíc neoficiální literatura ještě neměla svůj plnohodnotný statut, pak nás nepřekvapí, že první zveřejněné úvahy o nezávislé literatuře lze datovat až na sklonek sedmdesátých let, ani fakt, že první takováto diskuse se týkala ponejprv provokativního, protože postavením i generačně „odlišného“ undergroundu. O poučených pokusech reflektovat zakázanou literaturu můžeme tedy hovořit až od druhé poloviny 70. let 20. století a paradoxně ji nastartovalo právě hnutí undergroundu, jemuž byla forma teoretické diskuse spíše cizí (jak to například dokládá i kniha Martina Pilaře *Underground*²).

Nepočítáme-li Jirousovu *Zprávu o třetím českém hudebním obrození* z roku 1975,³ pak konkrétní impulz k potřebě vymezení, ale také k nahlédnutí vlastního omezení této subkultury, daly zvláště statě Václava Černého: první, pojmenovaná *O všem, dokonce i o „hippies“ a „novém románu“*⁴ a druhá, nazvaná *Nad verši Věry Jirousové a o kulturním stanovisku našeho undergroundu*,⁵ které spolu s dalšími publikoval v samizdatovém sborníku *Další studie o knihách edice Petlice a pro ni* vydané Petlicí v roce 1979. Černý zde napadl undergroundové hnutí, které odsoudil, bagatelizoval a banalizoval. Oba jeho texty přitom vykazují ideologické zatížení, jehož se jako řada jiných neoficiálních autorit nedokázal zbavit a které bylo dané konvenční představou o – slovy Michela Foucaulta – sepětí racionalizace a politické moci.⁶

Mladou generaci tehdy pobouřila hlavně věta, v níž označil underground za světové hnutí „soudobé mládeže, k němuž se tvrdošíjně nechceme znát a pro něž máme dosud jen hanlivé a bagatelizující přezdívky“.⁷ Hnutí, které neprávem ztotožnil s hippies, pak vytkl hlavně jeho modus vivendi, tedy „(...) protestační a nesouhlasný *způsob života*“⁸ a charakterizoval jej příkladně takto: „(...) To, čemu se dnes ve světě i u nás říká ‚underground‘ (– a pojímám jeho sociální fenomén v nejširším slova smyslu, včetně doprovodných projevů a úkazů, jako jsou hippieové, vlasatci a vlasatice a tzv. zástupci a hlasatelé ‚druhé‘ či ‚paralelní kultury‘, o nejrůznějších mafích a teroristických aktivistech nemluvic –) není něco, co včera spadlo poprvé z nebe, je to historicky opakovatelný a v moderních dějinách již několikrát proběhlý děj a úkaz, spojený vždy s velkým ořesem naší společnosti, sociálního vědomí a kultury v okamžicích, kdy jedna epocha a její svět končil, nový svět se ještě nezrodil a bezradný člověk o sobě pochyboval (...).“⁹ Černý dále nazývá underground velesvátkem univerzálního vyprázdnění, slavností velikého nechtění či „generální suspenzí veškeré naší kulturní, sociálně-ideové a sociálně-mravní zacilenosti (...)“.¹⁰ Při četbě takových deskripcí se ani nechce věřit, že jsme na straně opozice vůči takzvané normalizačnímu politickému a společenskému marasmu, jemuž se právě underground rozhodl čelit.

Je proto pochopitelné, že citované názory vyburcovaly hlasatele undergroundu Martina Jirouse, který pod pseudonymem Magor publikoval v roce 1980 ve Svědectví ohnivou reakci nazvanou *Nebyla nikdy v troskách*¹¹ (text vyšel též v samizdatovém bulletinu Fórum v květnu 1980). Jirous underground brání a současně se jej snaží definovat jako spektrum jednotlivých aktivit a osobností, jako vědomé intelektuální a duchovní úsilí, jako hnutí konstituované potřebou nonkonformního, protože autentického (a sekundárně i protirežimního) postoje k životu. Jakkoli tedy bývá někdy underground označován za apolitický, neplatí to vždy, jak dokládá například Magorova argumentace opírající se o množství signatářů Charty 77 právě z řad undergroundu, nebo jeho adorace podzemní tvorby, kterou kontrastně k narůstající institucionalizaci kultury považuje za příznivou právě v podmínkách zakázanosti: „Kultura je poslední svobodnou oblastí, do níž nemůže žádný totalitní sviňák vstoupit svou okovanou botou“, píše.¹²

Nicméně stěžejním účelem Magorovy obrany je vyvrácení Černého názorů, které se překvapivě věrně shodovaly s tehdejšími establishmentem a v nichž – jak píše – komparatista „přejímá hodnocení pseudobulvárních plátků nebo dokonce vychytralých represivních nástrojů systému (*Rudé právo, Lidová demokracie* apod.)!“¹³ Autor dále Černého obviňuje ze ztotožnění se „svinskou podobou vládnoucího světa“,¹⁴ z obhajoby hodnot společnosti, která již neexistuje, ze snahy o budování chrámu kultury, který v daných souvislostech není namístě. Z těchto charakteristik je zřejmé, že Magor u Černého napadá právě ono problematické sepětí racionalizace a politické moci.

Za jakési volné pokračování této diskuse můžeme považovat definiční představení otázek neoficiální tvorby od Petra Fidelia, který v samizdatu v roce 1981 otiskl esej *Posun po šikmé ploše: K současné diskusi o tzv. undergroundu* (což je mimochodem zřetelný odkaz na Magorův text, v němž hovoří o undergroundu jako o životě na šikmé ploše). Výběr z Fideliova textu pod názvem *Kultura oficiální a „neoficiální“* přetisklo opět Svědectví a i tento článek – stejně jako texty Černého – svědčí o nedostatku (postmoderního) odstupu a současně zasvěcenecké soudnosti. Publicista zde poznamenává, že v totalitním režimu vlastně nemá smysl mluvit o jině než o oficiální kultuře, třebaže hned záhy hovoří o nedávném probuzení kultury na státu

nezávislé a státem nekontrolovatelné jako ovšem kultury, která chce být veřejná (sic!). Fidelius po svobodné neoficiální kultuře požaduje přísnou reflexi veřejnosti, k níž se obrací, protože se domnívá, že všichni, tedy neoficiální i oficiální kultura, „společně hrajeme jednu hru“.¹⁵

To pak generuje jeho pojetí neoficiální kultury nikoli jako kontrární ke kultuře oficiální, nýbrž opačné. Autor totiž argumentuje tím, že „bychom jí nijak nepomohli, kdybychom se od ní štítivě odtáhli, umyli si nad tou zuboženou mrzačkou ruce a poodešedše stranou jali se pěstovat – v čistém ovzduší nekompromisní ‚svobody‘ – jakousi novou, svěbytnou kulturu ušlechtilějšího rodu. Naším úkolem je přece, není-li pravda, scelit, co bylo násilím roztrženo (...)“ Podle Fidelieuse nelze prostě trhat „kulturu na kusy a vytvářet mezi nimi ‚nesmiřitelné‘ protiklady; mohli jsme si přece už dávno experimentálně ověřit, že jakmile se začne vyhánět např. kultura ‚buržoazní‘ ve jménu kultury ‚socialistické‘, nebo ‚židovská‘ ve jménu ‚árijské‘, pravidelně se tím ukládá do hrobu kultura vůbec“.¹⁶ Jinými slovy: kultura podle něj nesmí vystupovat proti mocenským prostředkům založeným na racionalismu, ale má je naopak právě proto akceptovat! Mimo jiné pak takové výroky demonstrují skutečnost, že intelektuálové, kteří se vyjadřovali k nezávislé kultuře, mnohdy nechopili podstatu této alternativy, nebo jí nechtěli či nemohli pochopit, jelikož jim v tom bránili právě ideologické předsudky a mýty (založené na sepětí racionality a moci!), které přenesli do jiného, nenormálního kontextu, nehledě na to, že navíc již do atmosféry nastupující postmoderny. Tak je také lokalizován postoj, z něhož Fidelius kritizuje Jirouse a underground za komunitu spřízněných lidí a vytvoření relativně samostatné kulturní obce. A identická je pak i lingvistická platforma, která autorovi nedovoluje rozhodnout se pro nějaké z užívaných označení zakázané kultury. Mimochodem: když Fidelius v roce 1993 komentoval jinou svoji studii, *K Jirousově koncepci undergroundu* z roku 1980,¹⁷ naznačil v poznámce, že se mu obsah jeho textu ze Svědectví již jeví jinak.

Analogický Černého eseji je i kriticky orientovaný článek Rio Preisnera *O tzv. paralelní kultuře – také v Čechách*, který vyšel v Rozmluvách č. 1¹⁸ a pojednává o tom, že česká podzemní kultura si přívlastek paralelnosti vlastně nezaslouží, neboť se prostě jedná o „nonkonformně konformní derivát oné odmítané ‚kultury bez konce‘“.¹⁹ Neschopnost pochopit situaci, do níž se česká kultura dostala, prozrazuje především Preisnerův názor, že knihám z Petlice nic nebrání ve vyjití v Československém spisovateli. Na článek zareagoval Jiří Gruša v *Dopise Rio Preisnerovi*,²⁰ kde kritizuje exil za neznalost věcí a pokouší se definovat oficiální literaturu v její výběrové licencovanosti a literaturu neoficiální jako aktivitu nelicencovanou, která má vzhledem k tomu, že se stojí v opozici a snaží se decentralizovat moc, podle něj větší právo na existenci (termín „licencovaná literatura“ se potom stal poměrně užívaným).

Dalším, kdo se zapojil do debaty o teoretickou reflexi zakázané literatury, byl Václav Havel, a to v eseji *Šest poznámek o kultuře* zveřejněném v Listech v roce 1984²¹ a téhož roku i v samizdatu. Havel, který již dříve nahlédl postmoderní myšlení, zde najednou přestal zohledňovat významovou pluralitu a krizi reprezentace a soudí, že paralelnost zakázané kultury „je vymezena zcela vnějškově a nic dalšího z ní přímo nevyplývá, tedy ani kvalita, ani estetika, ani nějaká ideologie“.²² „Pakliže se mluví o ‚dvou kulturách‘;“ píše dále, „té oficiální a té ‚paralelní‘, nemíní se tím (...), že by ta první sloužila jedněm politickým ideám a ta druhá jiným (...), ale míní se tím pouze vnější rámec, v němž se kultura děje.“²³ Důležitý pro naši úvahu je názor, že paralelní kultura podle něj ideologii mít nemůže, neboť by se v tom podobala kultuře oficiální. Havel tím mimo jiné podzemní kulturu brání v tom, že nemá-li přebytek suverénních děl, pak je to dobře, neboť se tím vlastně nechová ideologicky.

Havel tedy rozumí spojení racionalizace a politické moci, ale přesto neoficiální kulturu chápe jen jako přechodovou oblast k tvorbě oficiální. Opíraje se o Patočkovu pojetí tzv. života v pravdě ostatně již v *Moci bezmocných* (vydané v Petlici roku 1978) napsal, že nezávislý život „vyrůstá z nezřetelného zázemí, života v pravdě“ v nejširším slova smyslu jako zřetelný – „artikulovaný“ výraz“ a že není „oddělen od ostatního („závislého“) života nějakou ostrou hranicí“.²⁴

Domníváme se, že podobné názorové postoje revidoval sám čas. Z inkriminovaných děl i účastnických reflexí je dnes již možno nahlédnout, že z české neoficiální kultury, tak jak byla ve své době provozována, vyplývaly specifické ideologické a někdy i estetické odlišnosti (například právě underground přišel s konceptem sociální uzavřenosti a programové non-konformity a je pro něj příznačný obsahový žánr grotesky).

Pro řešení problému zhoubného spojování moci a racionalizace, který se promítl i do některých výše zmiňovaných reflexí neoficiální kultury, navrhuje Michel Foucault²⁵ neprojednávat racionalitu kultury jako celek, ale analyzovat proces na vícero úrovních. A jelikož rozum podle něj brání překročení toho, co je ve zkušenostech, je třeba užívat různé formy odporu vůči různým typům moci. To jsou ovšem řešení, která se v případě vztahu neoficiální a oficiální kultury blíží myšlení, s nímž přišel již underground a s ním spříznění komentátoři tohoto dění.

Summary

Lenka Jungmannová: The underground culture through prism of contact between political power and ideology

The Lenka Jungmannová's contribution "The underground culture through prism of contact between political power and ideology" concerns non-official journalistic discussions on character of non-official Czech literature during the communistic period. The text at first references important controversy over conception and acceptance of underground culture in Czech countries (critic Václav Černý rejects it, theoretist Ivan Martin Jirous defends it), and than goes into the two phases of theoretical reflection so-called second culture, what was implicated from this polemic and what is represented mainly Petr Fidelius's, Rio Preisner's, Jiří Gruša's and Václav Havel's opinions. In the end contribution demonstrates these theoretical texts also shows certain ideological taint which is done of conventional image about contact between rationalization and political power, how Michel Foucault describes in study *The Subject and Power*.

-
- ¹ V. Prečan: *Nezávislá literatura a samizdat v Československu 70. a 80. let*. Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, Praha 1992, s. 1.
- ² M. Pilař: *Underground*. Host, Brno 1999.
- ³ I. M. Jirous: „Zpráva o třetím českém hudebním obrození“. In týž: *Magorův zápisník*. Torst, Praha 1997, s. 171–198.
- ⁴ V. Černý: „O všem, dokonce i o ‚hippies‘ a ‚novém románu‘“. In týž: *Tvorba a osobnost I*. Odeon, Praha 1992, s. 552–562.
- ⁵ V. Černý: „Nad verši Věry Jirousové a o kulturním stanovisku našeho undergroundu“. In týž: *Tvorba a osobnost I*. Odeon, Praha 1992, s. 900–908.
- ⁶ M. Foucault: „Subjekt a moc“. In týž: *Myslení vnějšku*, překlad Čestmír Pelikán, Miroslav Petříček jr., Stanislav Polášek, Petr Soukup a Karel Thein. Herrmann a synové, Praha 1996, s. 195–226.
- ⁷ V. Černý: „O všem, dokonce i o ‚hippies‘ a ‚novém románu‘“. In týž: *Tvorba a osobnost I*. Odeon, Praha 1992, s. 555 [zdůr. V. Č.].
- ⁸ Tamtéž, s. 556 [zdůr. V. Č.].
- ⁹ V. Černý: „Nad verši Věry Jirousové a o kulturním stanovisku našeho undergroundu“. In týž: *Tvorba a osobnost I*. Odeon, Praha 1992, s. 904.
- ¹⁰ Tamtéž, s. 906.
- ¹¹ Magor: „Nebyla nikdy v troskách“, *Svědectví* 16, 1980, č. 62, s. 251–261.
- ¹² Tamtéž, s. 253.
- ¹³ Tamtéž, s. 252 [zdůr. M.].
- ¹⁴ Tamtéž, s. 254.
- ¹⁵ P. Fidelius: „Kultura oficiální a ‚neoficiální‘“, *Svědectví* 19, 1983, č. 68, s. 684 [zdůr. P. F.].
- ¹⁶ Tamtéž, s. 684 [zdůr. P. F.].
- ¹⁷ P. Fidelius: „K Jirousově koncepci undergroundu“, *Souvislosti* 4, 1993, č. 1, s. 33–46.
- ¹⁸ R. Preisner: „O tzv. paralelní kultuře – také v Čechách“, *Rozmluvy* 1, 1983, č. 1, s. 10–47.
- ¹⁹ Tamtéž.
- ²⁰ J. Gruša: „Dopis Rio Preisnerovi“, *Rozmluvy* 2, 1984, č. 3, s. 184–187.
- ²¹ V. Havel: „Šest poznámek o kultuře“, *Listy* 14, 1984, říjen, č. 5, s. 1–5.
- ²² Tamtéž, s. 3.
- ²³ Tamtéž, s. 4.
- ²⁴ V. Havel: „Moc bezmocných“. In týž: *Eseje a jiné texty z let 1970-1989, Dálkový výslech*, Spisy 4. Torst, Praha 1999, s. 224 – 330.
- ²⁵ M. Foucault: „Subjekt a moc“. In týž: *Myslení vnějšku*, překlad Čestmír Pelikán, Miroslav Petříček jr., Stanislav Polášek, Petr Soukup a Karel Thein. Herrmann a synové, Praha 1996, s. 195–226.

